

BAĞIŞIK, BAĞIŞIKLIK, BAĞIŞ ve BAĞIŞLA- SÖZCÜKLERİ ÜZERİNE

Sedat BALLYEMEZ*

Öz: “Bağışık” ve “bağışıklık” sözcükleri, COVID-19 salgını nedeniyle kullanım sıklığı artan kelimelerdendir. Bu sözcüklerin morfolojisi ve biçimbirimler arasındaki ilişki hemen ilk bakışta çözülecek nitelikte değildir. Ayrıca bu sözcükler ile “bağışla-” ve “bağış” sözcükleri arasında da bir ilişki vardır. Bu çalışmada “bağışla-, bağış, bağışık ve bağışıklık” sözcüklerinin morfolojik yapısı, sözcüklerdeki anlam değişimleri ve sözcüklerin Türkçeye giriş süreci üzerinde durulmuştur. “Bağış” sözcüğünün Türk Dil Devrimi yıllarında “bağışla-” sözcüğünden geri oluşum yoluyla yapıldığı ortaya konmuş, “bağışık” ve “bağışıklık” sözcüklerinin de “bağış”ın “af” anlamından yola çıkılarak yapıldığı açıklanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Bağışık, Bağışıklık, Bağış, Bağışla-, Sözcük Türetme, Morfoloji, Türk Dil Devrimi.

About the Words of Bağışık, Bağışıklık, Bağış and Bağışla- “immun, immunity, donation and to forgive”

Abstract: Bağışık “immune” and bağışıklık “immunity” words are among the words of which frequency of use has increased because of COVID-19 pandemic. The relation between morphologies of these words and morphemes can not be solved at first glance. Moreover there is a relation between these words and bağışla-, bağış “donation, to forgive” words too. In this work the morphologies, meaning changes and process of entering to Turkey Turkish of “bağışla-, bağış, bağışık and bağışıklık” words are underlined. It’s been proved that “bağış” was made from “bağışla-” word by using back-formation method during the period of Turkish Language Reform. In addition it’s been explained that “bağışık” and “bağışıklık” words are also made by looking at “forgiveness” meaning of “bağış”.

Keywords: Bağışık “immune”, Bağışıklık “immunity”, Bağış “donation”, Bağışla- “to forgive”, Word Formation, Morphology, Turkish Language Reform.

Giriş

Dilin olağan seyri içinde bazı kelimeler artık kullanılmaz olur, kimi zaman da söz varlığına yeni kelimeler eklenir. Söz varlığındaki bu değişmelerin o dilin konuşulduğu toplumda meydana gelen değişme ve gelişmelerden bağımsız olmadığı bilinir. Söz varlığı, bu değişme ve gelişmelerden kimi zaman az etkilenir kimi zaman çok etkilenir. Bazen hızlı bir değişme olur bazen de zamana yayılmış bir etkilenme olur. Geçmişte Türkenin söz varlığına etki eden çok sayıda olay olmuştur. Bunlardan en önemlileri olarak İslamiyet’in kabulü, Batı’ya yönelme, Türk Dil Devrimi sıralanabilir. Bilindiği üzere İslamiyet’in kabulü ile Türkçeye çok sayıda Arapça ve Farsça sözcük girmiş ve bu sözcükler, bazı Türkçe sözcükleri unutturmuş ya da bazı Türkçe sözcüklerin halk ağzıyla sınırla kalmasına neden olmuştur. Batı toplumlarındaki kalkınmaya bağlı olarak Osmanlı Devleti’nin Batı’ya yönelmesine dil de kayıtsız kalmamış Osmanlı Türkçesine çok sayıda Fransızca sözcük girmiştir. 1930’lu yıllarda başlatılan sadeleştirme çalışmalarıyla da Türkenin söz varlığına çok sayıda yeni sözcük eklenmiştir. Bu

* Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Bartın / TÜRKİYE. E-posta: sedatbalyemez@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5908-9690.

sözcüklerden bazıları yapı veya anlamları bakımından çokça eleştirilmesine rağmen tutunmuş ve Türkçenin bir parçası olmuştur.

Toplumu etkileyen olayların dili de etkilemesi durumuna örnek gösterilebilecek en güncel olay COVID-19 salgınıdır. İlk zamanlar Çin’le sınırlı olan ancak kısa süre içinde bütün ülkeleri etkileyen bu virüs salgını, toplumun her kesimini etkilemiş, her bilim dalında konuşulan konulardan biri olmuştur. Bu salgının söz varlığına etkisi de zaman zaman gündeme gelmiştir. Bu etkinin en somut örneği *pandemi* sözcüğüdür. Dünya Sağlık Örgütü’nün 2020 yılının Mart ayında bu hastalığı “pandemi” olarak ilan etmesi ve aynı zamanlarda Türkiye’de de COVID-19 vakalarının görülmesiyle *pandemi* sözcüğü Türkçede sıkça kullanılır olmuştur. “Bugün Türkiye’de *pandemi* sözcüğünü duymayan veya anlamını bilmeyen kimse kalmamıştır.” denilebilir. *Filyasyon*, *entübe* gibi sözcükler için de benzer tespitlerde bulunmak mümkündür. Zaman zaman dilciler (Develi 2020), zaman zaman da bu noktada hassasiyeti olan birçok kişi, sosyal medyada veya farklı mecralarda konuyu gündeme getirmiştir. *Pandemi*, *filyasyon*, *entübe* gibi sözcükler için Türkçe karşılıklar aranmış, yine salgın nedeniyle çokça kullanılan *bulaş* sözcüğünün doğru bir türetme olup olmadığı da tartışılmıştır.

Türkçeye girmesi COVID-19 salgınından çok önceye dayanan ancak bu salgın nedeniyle günümüzde çok sık kullanılan sözcüklerden biri de *bağışıklık*’tır. Sözcük, anlam bakımından bir kapalılık arz etmez; sözcüğü duyan hemen herkesin zihninde “hasta olmama, sağlamlık, direnç gösterme, mikroplarla mücadele” vb. gibi anlamlar canlanmaktadır. Sözcüğün morfolojisi, anlamı kadar açık değildir. Sözcük, morfolojik incelemeye alındığında akıllarda hemen “Sözcüğün kökü *bağ* mıdır; sözcüğün kökü *bağ*’sa *bağ*’dan *bağışıklık*’a nasıl bir gelişme vardır? Sözcüğün kökü *bağış* mıdır? Sözcüğün kökü *bağış*’sa *bağış*’tan *bağışıklık*’a nasıl bir gelişme vardır? *Bağışla-* ile *bağışıklık* aynı kökten mi geliyor?” gibi birçok soru oluşur ve bu sorulara anında cevap vermek zordur. *Bağışıklık*’ın tabanı durumundaki *bağışık* için de benzer sorular geçerlidir. Bu kelimeler üzerine şu ana kadar herhangi bir çalışma da yapılmamıştır.

Elinizdeki bu çalışmada *bağışık*, *bağışıklık* sözcüklerinin morfolojik yapısını ortaya koymak amaçlanmıştır. Ancak bu morfolojik yapıyı tam olarak ortaya çıkarabilmek için *bağışla-* ve *bağış* sözcükleri hakkında da bazı açıklamalar yapmak gerekmektedir çünkü bu sözcükler arasında -bugün belki ilk bakışta fark edilmesi zor olsa bile- bir köken ve anlam ilişkisi vardır. Tespit edilebildiği kadarıyla sözcüklerin metinlerde tanıklanma sırası *bağışla-* (Eski Türkçe), *bağış*, *bağışık*-*bağışıklık* (Türkiye Türkçesi) şeklindedir. Çalışmada da sözcükler açıklanırken bu sıra takip edilecek ve en nihayetinde *bağışık*, *bağışıklık*, *bağış*, *bağışla-* sözcüklerinin yapısı, Türkçeye giriş süreci ortaya konmuş olacaktır.

1. Bağışlamak

Bağışla- sözcüğü için TDK Türkçe Sözlük’te (2011: 229) “1. Bir mal veya hakkı karşılık beklemeden birine vermek, teberru etmek. 2. Herhangi bir kötü davranış için ceza vermektен vazgeçmek, affetmek. 3. Görevden çekmek, almak. 4. Hoş görmek.” anlamları verilmiştir. Tarihi metinlerdeki tanıklar, bu sözcüğün Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren Türkçe Sözlük’teki ilk iki anlamıyla sıkça kullanıldığını göstermektedir. Sözcük, birçok eserde her iki anlamıyla da yer almıştır. Aşağıda değişik yüzyıllarda yazılmış eserlerden bazı tanıklar sunulmuştur¹:

¹ Çalışmanın hacmini genişletmemek amacıyla az sayıda örneğe yer verilmiştir.

akı bol bağışla içür hem yitür / kalı eksüse ur yana al yetür - Kutadgu Bilig (Arat 1947: 222).

Fesâdıla tolu içüm hey hoca bağışla suçum / Ki Cehennem benüm için yir olursa n'ideyin ben - Yunus Emre Dîvânı (Timurtaş 1972: 125).

Çok durur cürmüm günâhum bî-'aded / Hâlîme rahm it bağışla kıl meded - Rıdvâniyye (Yılmaz 2006: 43).

Bana bağışla beğenmezseñ o şûhuñ nesi var / Kadi kûteh mi tenâsüb mü yok endâmında - Nedîm Dîvânı (Macit 2017: 260).

Bağışla- fiili, ilk bakışta günümüzdeki *bağış* ismi üzerine *+LA* isimden fiil yapma ekinin getirilmesiyle yapılmış izlenimi vermektedir. Ancak ileride de açıklanacağı üzere günümüzdeki *bağış* sözcüğü, 1933'te yapılmış bir sözcüktür; önceki metinlerde kullanılmamıştır. Dolayısıyla *bağışla-* fiili, Eski Türkçe döneminde yaşayan ancak metinlere geçmeyip unutulmuş muhtemel bir **bağış* sözcüğü veya **bağış*'ın başka bir formundan mı türetildi yoksa daha başka bir yolla mı yapıldı bugün için bilinmemektedir. *Bağışla-* fiili ile ilgili olarak etimolojik sözlüklerde verilen bazı açıklamalar şöyledir:

Nişanyan (2018: 69), *bağışla-* fiilinin kökünün Farsça *bahş* “ihsan, hediye” olduğu görüşündedir. Tuncer Gülensoy (2018: 56) *bağışla-* fiilini ayrı bir madde başı olarak el almamış, *bağış* maddesi içinde *bağış (+la-, +la-l-)* şeklinde bir gösterimle yetinmiş; *bağış* için herhangi bir yabancı dili köken olarak göstermemiştir. Tietze (2016: 551) de *bağışla-* fiilini ayrı bir madde başı olarak el almamış, *bağış* maddesi içinde açıklamış ve *bahş* (Farsça) > *bağış* (Türkçe) değişimine işaret etmiştir. Clauson (1972: 321), *bağışla-* eylemini, *bağış*'tan türetmiş ve *bağış*'ın İranî dillerden alıntı olduğunu söyleyerek Farsça *bahş* sözcüğüne işaret etmiştir. *Bağışla-* sözcüğünün Farsça *bahş* ile ilişkisi kabul edilirse sözcüğün Türkçede kullanılmaya başlanması ile ilgili olarak iki ihtimalden bahsetmek mümkündür. Farsça *bahş* sözcüğünün eski dönemde -metinlerde tanıklanmamış olsa bile-Türkçeye **bağış* olarak geçip *bağışla-* fiilinin de yine Eski Türkçe dönemindeki bu **bağış* isim tabanından yapılmış olması birinci ihtimaldir. İkinci ihtimal ise *+LA* isimden fiil yapma ekinin doğrudan *bahş* üzerine eklenmesi ve *bahşla-* > *bağışla-* şeklinde bir değişim gerçekleşmesidir.

2. Bağış

Bu bölümde *bağış* sözcüğünün Türkçeye girme süreci hakkında bilgi verilecektir. Yukarıda kısaca değinildiği üzere *bağışla-* sözcüğü Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren yaygın olarak kullanılırken aynı kavram alanındaki *bağış* sözcüğünün müstakil bir sözcük olarak kullanımı eskiye dayanmaz. Sözcüğün Türkçedeki kullanımı Dil Devrimi'yle başlamıştır. Bunun yanında daha önceleri de “hediye” veya “af” anlamıyla kullanılmış olabileceği düşüncesiyle Eski Türkçeden başlanarak yaklaşık 300 metin taranmış² ancak Dil Devrimi'nden önceki bir tanığa rastlanmamıştır.

Bu noktada Resimli Türkçe Kâmûs'taki bir kayıt üzerinde özellikle durmakta yarar vardır. Resimli Türkçe Kâmûs, TDK Türkiye Türkçesi Sözlükleri Projesi kapsamında Recep Toparlı başkanlığında bir ekip tarafından yeni yazıya aktarılmıştır. Bu

² Taranan eserlerin tamamının künyesini sıralamak, çalışmanın hacmini arttıracığı için liste vermek tercih edilmemiştir. Taranan bu eserler kabaca şöyle açıklanabilir: Eski Türkçenin başlıca metinleri; Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, TÜBA web sayfalarında yayımlanan divanlar, mesneviler, tezkire metinleri; metin aktarımına dayanan tezler, başta Meninski sözlüğü, Kâmûs Tercümesi, Kâmûs-ı Türkî, Lehçe-i Osmanî olmak üzere Osmanlı dönemi sözlükleri, Tanzimat ve sonraki dönemde yayımlanan birçok roman..

aktarmada Farsça “bahşış” sözcüğünün açıklaması “Bağış, garsonlara ve hizmetçilere verilen para” (Toparlı, Tezcan Aksu, Kanoğlu, Türkmen 2004: 30) olarak verilmiştir. Sadece bu bilgiden hareket edilse “bağış” sözcüğü, 1927’de tanıklanmış olacaktı ancak ilgili sözlüğün 1927’deki asıl baskısında “bahşış” maddesinin açıklamasında “bağış” değil de “bağışış” yazdığı görülmektedir; asıl metinde باغشيش (Raif Necdet - Hasan Bedreddin, 1927: 150) şeklinde yazılan sözcük, yeni yazıya yanlışlıkla *bağış* olarak aktarılmıştır. Kısacası Toparlı vd. 2004’teki tanık, yanlış bir tanıktır. Aynı sözcük, Kâmûs-ı Türki’de de geçmektedir. Şemsettin Sami (1899: 270) sözlüğündeki باغشيش maddesi için “Bağışlanan şey, bahşış, hibe, atıyye. [Fa. Bahşış ile münasebeti der-kâr olup lâkin hangisi hangisinden me’hûz olduğunu kestiremedik]” (Yavuzarslan 2019: 97) açıklamasını vermiştir. Kâmûs-ı Türki’de madde başı olan, Resimli Türkçe Kâmûs’ta da *bahşış* maddesinin açıklamasında geçen *bağışış* sözcüğü, Farsça *bahşış*’in ses değişmesine uğramış şekli olmalıdır.

Şu durumda günümüz Türkçesindeki *bağış* sözcüğünün ilk olarak ne zaman kullanıldığı, nasıl ortaya çıktığı önem arz etmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla bu sözcük ilk olarak 1933’teki dil anketinde önerilmiştir. Dil anketi, söz derleme çalışmaları ve söz tarama çalışmaları, Dil Devrimi ile amaçlanan sadeleştirme çalışmalarının ilk basamaklarını oluşturur. Türk Dili Tetkik Cemiyeti (TDTC), Türkçedeki bazı Arapça ve Farsça kelimelere Türkçe karşılık bulmak amacıyla ve Atatürk’ün yönlendirmesiyle bir anket düzenlemiştir. Anket, 12 Mart 1933’te başlayıp 02 Temmuz 1933’te sona ermiştir. TDTC’nin seçtiği bazı Arapça ve Farsça kelimeler, her gün 10-15 kelimelik listeler hâlinde radyo ve gazeteler aracılığıyla halka duyurulmuş ve halkın bu kelimelere Türkçe karşılıklar önermesi istenmiştir. Her gün gazeteleri ve radyo ilanlarını takip eden vatandaşlar, karşılık olarak önerdikleri kelimeleri gazetelere ya da TDTC’ye göndermiş; gazeteler de gönderilen bu karşılıkları yayımlamıştır. Ankette karşılık aranan yabancı kelime sayısı 1382’dir (Balyemez, 2019: 1-3). *Bağış* ilk olarak 31 Mart 1933’te Vakit gazetesi muhabiri Mehmet Nuri Bey tarafından *özür*’e karşılık olarak önerilmiştir (Balyemez, 2019: 240). Sonraki günlerde de vatandaşların bu sözcüğü değişik yabancı sözcüklere karşılık olarak önerdikleri görülmüştür. Mesela 1 Nisan 1933’te Atıf adlı bir vatandaş tarafından *fedâ* sözcüğüne, 21 Mayıs 1933’te Kemal adlı bir vatandaş tarafından *tarziye* sözcüğüne (*bağış dileme* söz grubu şeklinde), 25 Mayıs 1933’te Turgut adlı bir vatandaş tarafından *ikramiye* sözcüğüne karşılık olarak önerilmiştir (Balyemez, 2019: 107, 583, 639).

Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karışıkları Tarama Dergisi (TDTC, 1934), sadeleştirme çalışmalarının yetkili kurumu Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından seçilmiş sözcüklerin toplu listesini içeren ilk eserdir. Bu eserde listelenen sözcükler; halk ağzından derlenen, eski eserlerden taranan ve dil anketi yoluyla TDTC’ye ulaştırılan sözcüklerden oluşmaktadır. TDTC, nihai bir karşılıklar kılavuzu yayımlamadan önce bütün önerileri *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karışıkları Tarama Dergisi*’nde bir araya getirerek halka sunmuştur. Bundan sonraki aşama *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu* (TDK, 1935a) ve *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*’nun (TDK, 1935b) hazırlanması olacaktır. 1933’teki dil anketinde vatandaşlar tarafından *özür*, *fedâ*, *tarziye*, *ikramiye* gibi çeşitli sözcüklere karşılık olarak için önerilen *bağış* sözcüğü, *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karışıkları Tarama Dergisi*’ne alınmamıştır³. Bu eserde Kâmûs-ı Türki’den alındığı belirtilen (TDTC, 1934: 140, 313) ve *bahşış*, *hibe* sözcüklerine karşılık olarak önerilen *bağışış* sözcüğüne yer verilmiştir

³ İlgili eserde “bağ, bent” anlamıyla geçen bir bağış sözcüğü vardır ancak bu sözcük, çalışmaya konu olan sözcükle aynı sözcük değildir.

ki buradaki *bağışış*, Kâmûs-ı Türkî'deki *bağışış* **باغیش** sözcüğüdür. Her ne kadar *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karışıkları Tarama Dergisi*'ne alınmamış olsa da *bağış*'ın 24 Kasım 1934 tarihli Hakimiyeti Milliye gazetesinde “af” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir: *Doğrusu şudur: (Yarlığın ilk görünümü olan talan, nasıl olur da uluslara ulu önderlik, atalık eden Türke geçer?!) bağış dileyerek düzeltiriz.*

Sözcük, 1934'ün sonlarından itibaren yavaş yavaş kullanıma girmiş olmalıdır zira Türk Dili Araştırma Kurumu, cep kılavuzları için seçilen kelimeleri halka duyurmak ve öneri almak için 25 Mart 1935'ten itibaren Ulus gazetesinde yayımlamaya başladığında *af* sözcüğüne karşılık olarak *bağış* sözcüğünü vermiştir. 1935'in sonbaharında yayımlanan ve yabancı sözler için belirlenen kesin karşılıkları içeren cep kılavuzlarında da (TDK, 1935a: 36) bu sözcük, *baş* “verme, ihsan” ve *af* sözcüklerinin karşılığı olarak yer almış; devamında da Türkçeye yerleşmiştir. Sözcüğün özellikle 1935'ten itibaren “bağışlanan şey, hediye” ve “af” anlamıyla kullanıldığı görülür:

Dünkü Kılavuzda iki küçük dizi yanlış olmuştur. Okurlarımızdan bağış dileyerek bunları aşağıda düzeltiyoruz (Ulus gazetesi, 27 Mart 1935).

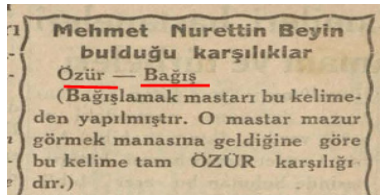
Kralın ölümünden sonra, Yugoslavyanın birliği arttı, büyük bağış oldu, parti şeflerinin başlıcaları dargınlıktan vazgeçtiler (Akşam gazetesi, 3 Mayıs 1935).

Halkımız kışlık armağan bağışlarına sevinçle iştirak etmektedir (Ulus gazetesi, 15 Aralık 1941).

Yaptıkları bağışın veya armağanın yerine harcandığına inanan zenginlerimiz yavaş yavaş meydana çıkmağa başladı (Ulus gazetesi, 21 Şubat 1942).

Yukarıda anlatılanlar, *bağış* sözcüğünün Türkçeye girmesi ve anlamıyla ilgilidir. Bu sözcüğün nasıl yapıldığının da açıklanması gerekmektedir. Daha önce belirtildiği üzere *bağışla-* sözcüğü Eski Türkçeden beri tanıklanırken *bağış* sözcüğü ancak 1933'te tanıklanabilmektedir. Bu durumda akla gelen ilk ihtimal, Nişanyan'ın da işaret ettiği üzere (2018: 69) sözcüğün *bağışla-* sözcüğünden hareketle yapılmış olabileceğidir. “Geri oluşum” adı verilen bu söz yapma yolu “dilde var olan daha büyük bir taban sözcükten belli bir parçayı atarak dilde o ana kadar var olmayan daha küçük bir sözcük elde etme” (Akalin, 2014) olarak tanımlanır. Günümüz Türkiye Türkçesinde geri oluşumun *çaba*, *tür*, *bay-*, *arak* (Sarı, 2015: 60-65) gibi farklı örnekleri de vardır.

Kısacası uzun yıllardır dilde yaşayan *bağışla-* sözcüğünün *bağış* gibi bir kökten türetilmiş olduğu varsayılmış; *bağışla-* sözcüğü “affetmek, hediye etmek, vermek” vb. anlamlara geldiği için *bağış*'a da “verilen şey, hediye, af” anlamı yüklenmiştir. Mevcut bulgulara göre 1933'te bu sözcüğü ilk kullananlardan biri olan Mehmet Nuri Bey'in sözcüğü nasıl yaptığıyla ilgili açıklaması da aynı doğrultudadır (Bk. Resim 1).

Resim 1: Vakit gazetesi muhabiri Mehmet Nuri'nin “bağış” sözcüğünü nasıl yaptığına ilişkin açıklaması (Vakit, 31.03.1933).

Bu geri oluşumda Kâmûs-ı Türkî'de ve Resimli Türkçe Kâmûs'taki *bağışış* **باغیش** “hediye, para, hibe” sözcüğünün de ses ve anlam bakımından bir çağrışım yapmış olması da mümkündür.

3. Bağışık, Bağışıklık

Bağış sözcüğü için TDK Türkçe Sözlük'te (TDK, 2011: 228) “Bağışlanan şey, yardım, hibe, teberru” anlamı verilmiştir. Görüldüğü üzere sözcüğün “af” anlamı, bugün TDK Türkçe Sözlük'te yoktur ancak yine Dil Devrimi yıllarında Türkçeye giren *bağışık* ve *bağışıklık* sözcükleri, *bağış*'ın bu “af” anlamıyla ilişkilidir. Bu bölümde *bağışık*, *bağışıklık* sözcüklerinin dile giriş süreci, morfolojileri ve anlam değişimleri üzerinde durulacaktır.

Yukarıda da açıklandığı üzere *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu* (TDK, 1935a) ve *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu* (TDK, 1935b), yabancı sözcüklere karşılık olarak belirlenmiş nihai sözcükleri içermektedir. Türk Dili Araştırma Kurumu -bu kılavuzları yayımlanmadan önce- kılavuza koymayı düşündüğü kelimeleri 25 Mart 1935'ten itibaren Ulus gazetesinde yayımlamaya başlamıştır. Aslında bu uygulamaya da bir çeşit anket niteliğindedir çünkü ilgili gazetede duyuruda, yayımlanan karşılıklardan daha uygun bir karşılık bulan vatandaşların bu karşılıkları bir ay içinde Kuruma göndermeleri istenmiştir. Kurumun 25 Nisan 1935 tarihli Ulus'ta yayımlanan listede *muaf* ve *muafiyet* sözcüklerine karşılık olarak *bağışık* ve *bağışıklık* sözcüklerinin verildiği görülür. Arapça kökenli *muaf* ve *muafiyet* sözcüklerinin kök biçimi *af* olduğu için bu sözcüklere karşılık aranırken yine *af* sözcüğünün Türkçe karşılığı olan *bağış* esas alınmış ve *bağışık*, *bağışıklık* sözcükleri türetilmiştir.

Bu sözcüklerin türetildiği ilk yıllarda genel olarak “ayrı tutulma, kendisine uygulanmama” anlamıyla *muaf* ve *muafiyet*'in yerine kullanıldığı görülmektedir:

Kazanç vergisinden bağışık olan kurumların bir takımından buhran vergisi alınmaması hakkındaki kanunun yeritilme şekli hakkında Finans bakanlığı vilâyetlere bir genelge yapmıştır (Ulus, 19 Haziran 1935).

Bu kanun kurulacak yeni fabrikaları 15 yıl müddetle hemen hemen her türlü vergiden bağışık tutmaktadır (Ulus, 21 Ekim 1935).

Gazete kağıtlarının gümrük bağışıklığı kalktı (Ulus, 28 Haziran 1935).

Tarım Bankası kapitalini çoğaltırken bu tarım kredi kooperatiflerine verilen ayırım ve bağışıklıklardan da faydalanması kararlaştırılmış ... (Ulus, 6 Ağustos 1935).

Bağışık, *bağışıklık* sözcüklerinin tıp alanında kullanılır duruma gelmesi ve “hastalıktan korunma, direnç” anlam alanına girmesi, bu sözcüklerin 1941'de biyoloji terimi olarak da kabul edilmeleriyle başlamış olmalıdır. *Türkçe Terimler Cep Kılavuzu*'nda (Maarif Vekaleti, 1941: 12) *bağış*, *bağışıklık* sözcükleri birer biyoloji terimi olarak yine *muaf*, *muafiyet* sözcüklerinin karşılığı olarak verilmiştir. Bu sözcükler, TDK Türkçe Sözlük'ün ilk baskısında tıpla ilgili anlamları da içerecek şekilde şöyle tanımlanmıştır (TDK, 1945: 52)⁴:

⁴ Bu resimdeki “C.K.” kısaltması 1935'te yayımlanan cep kılavuzlarını, “hk.” kısaltması ise “hekimlik terimi” söz grubunu karşılamaktadır. *Bağışık* sözcüğü için verilen “C.K.” kısaltması, Türkçe Sözlük'ün 1988 baskısına kadar sözlüklerde yer almıştır. 1988 baskısında ise (TDK, 1988: 128) “C.K.” kısaltması çıkarılıp yerine *hlk.* “halk ağzında” kısaltması eklenmiştir. Oysa eldeki çalışma boyunca da açıklandığı üzere *bağışık* sözcüğü yeni bir sözcüktür, halk ağzına ait değildir. Nitekim Derleme Sözlüğü'nün baskılarında da (TDK, 1939; TDK 1993) bu sözcüğe yer verilmemiştir. Türkçe Sözlük'te *bağışık* maddesindeki “halk ağzında” ifadesi maddeden çıkarılmalıdır.

bağışık 1. [C.K.] Her hangi bir ödev veya yükümün dışında kalan, *muaf. 2. *hk.* Uzviyeti doğuştan veya sonradan, şu veya bu hastalığa tutulmayacak şekilde hazırlıklı bulunan. *Çiçek aşısı insanları, çiçek hastalığına karşı bir iki yıl süresince bağışık kılar.*

bağışıklık i Bağışık olma hali, *muafiyet. *Vergi bağışıklığı. Hastalık bağışıklığı.*

Resim 2: TDK Türkçe Sözlük'ün ilk baskısında *bağışık* ve *bağışıklık* sözcükleri

Türkçe Sözlük'ün 1945-2005 arasındaki bütün baskılarında *bağışıklık* sözcüğü için “direnc” anlamına ek olarak “muafiyet: vergi bağışıklığı” anlamına da yer verilmiştir. 11. baskıda ise (TDK 2011: 228) “vergi bağışıklığı” anlamı sözlükten çıkarılmıştır. *Bağış* sözcüğü ise birkaç kelime değişikliği dışında bütün baskılarda ilk baskıdaki anlamıyla kalmıştır. Sözcüklerin bugünkü çağrışım alanı genel olarak “hastalıktan korunma, direnc”tir. İlk türetildiği yıllardaki “ayrı tutulma, kendisine uygulanmama” anlamından “hastalıktan muaf” anlamına, bu anlamdan da “hastalıktan korunma, hastalığa direnc gösterme” anlamına doğru bir geçiş olduğu söylenebilir.

Bağışık, morfolojik bakımdan tartışmaya açık bir sözcüktür. Zeynep Korkmaz (2003: 47, 84). Türkçede isimden isim yapan ve fiilden isim yapan olmak üzere iki farklı *-Ik/-Uk* eki verir. Muharrem Ergin (2009: 177, 188) de isimden isim yapan ve fiilden isim yapan olmak üzere iki farklı *-k* eki verir. Bu sözcüğün *bağış* isim tabanından isimden isim yapan *+Ik/+Uk* ekiyle yapıldığını kabul etmek, sözcüğü yapı bakımından tartışmasız duruma getirecektir ancak isimden isim yapan *+Ik/+Uk* ekinin işlevi, böyle bir tespitte bulunmayı güçleştirir. Korkmaz (2003: 47), addan ad yapan *+Ik/+Uk* ekinin *+Ir* ekiyle kurulmuş sözcüklere gelerek küçültme anlamlı ad ve sıfat türettiğini belirtir ve *çıkırık, gıcırık, kıtırık* sözcüklerini bu ekle türetilmiş sözcükler olarak sıralar. Ergin ise (2009: 177) isimden isim yapan *+k* ekinin işlek bir ek olmadığını belirtip *topuk, bebek, kabuk* gibi türetmeleri verir. Dikkat edilirse bu örneklerdeki ekin işlevi, *bağışık*'taki ekin işlevinden farklıdır. Buna ek olarak Dil Devrimi yıllarındaki söz türetme işleri için birer kılavuz niteliğinde olan bazı gramer çalışmalarında (Dil Heyeti 1929, Ahmet Cevat 1933), isimden isim yapan bir *+k/+Ik/+Uk* ekinin değil de fiilden isim yapan *-k/-Ik/-Uk* ekinin verilmesi, Ömer Asım Aksoy'un (1935: 63) fiilden isim yapan *-k* eki için sıraladığı örnekler arasında bu sözcüğün de bulunması, *bağışık*'ın aslında fiillere eklenmesi gereken *-k/-Ik/-Uk* ekinin *bağış* isim tabanına eklenmesiyle yapıldığını düşündürür. Sayıları az da olsa sadeleştirme çalışmaları sürecinde yapılan bazı sözcüklerde eklerin yanlış kullanıldığı (Aksan 176: 18) bilinmektedir. Bütün bu gerekçeler birlikte değerlendirildiğinde sözcükte ekin fiilden isim yapan *-k/-Ik/-Uk* eki olması, daha kuvvetli bir ihtimaldir.

Sonuç

Bu çalışmada *bağışlama, bağış, bağışık, bağışıklık* sözcüklerinin Türkçedeki seyri ve morfolojileri üzerinde duruldu. Çalışma boyunca ortaya konulan bulgulardan hareket edildiğinde şu sonuçlara ulaşmak mümkündür.

1. İlk olarak Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanan *bağışla-* sözcüğü, o dönemden günümüze kadar çok sayıda metinde “Bir mal veya hakkı karşılık beklemeden birine vermek, teberru etmek” ve “Herhangi bir kötü davranış için ceza vermektен vazgeçmek, affetmek” anlamlarıyla kullanılmıştır. Clauson (1972: 321), Tietze (2016: 551) ve Nişanyan (2018: 69), bu sözcüğü Farsça *bahş* sözcüğü ile ilişkilendirirler. Böyle bir durumda iki ihtimal söz konusudur. Birincisi, Farsça *bahş* sözcüğünün eski dönemde Türkçeye *bağış* olarak geçip *bağışla-* fiilinin de yine Eski

Türkçe döneminde bu *bağış* isim tabanından yapılmasıdır. İkincisi *+la* isimden fiil yapma ekinin doğrudan *bahş* üzerine eklenmesi ve *bahşla- > bağışla-* şeklinde bir değişim gerçekleşmesidir. *Bağış*'ın müstakil bir sözcük olarak 1933'e kadar tanıklanmaması birinci ihtimali, *bahşla-* biçiminin veya ara biçimlerin tanıklanmaması da ikinci ihtimali zayıflatmaktadır. İlerleyen yıllarda yapılacak yeni çalışmalar neticesinde bu konuda yeni tespitlerde bulunmak mümkün olacaktır.

2. *Bağışla-* sözcüğü, Farsça *bahş* ile ilişkilendirildiğine göre günümüzdeki *bağış* sözcüğü de köken olarak Farsça *bahş* sözcüğü ile ilişkilidir ancak günümüzdeki *bağış* sözcüğü için “Farsça *bahş* sözcüğü, *bahş > bağış* şeklinde bir değişim sonucu Türkiye Türkçesinde *bağış* olmuştur.” demek tartışılabilir cümledir. Yukarıda değinildiği gibi böyle bir geçiş çok eski bir dönemde gerçekleşmiş ve o dönemde unutulmuş olabilir ama günümüzdeki *bağış* sözcüğü, ilk olarak 1933'te tanıklanmıştır ve *bağışla-* fiilinden geri oluşum yoluyla yapılmıştır.

3. Türk Dili Araştırma Kurumu; 25 Mart 1935'te *bahş* “verme, ihsan” ve *af* sözcüklerine karşılık olarak *bağış* sözcüğünü, 25 Nisan 1935'te de *muaf*, *muafiyet* sözcüklerine karşılık olarak *bağışık*, *bağışıklık* sözcüklerini belirlemiştir. *Bağışık*, *bağışıklık* sözcükleri türetildiği ilk yıllarda genel olarak “ayrı tutulma, kendisine uygulanmama” anlamıyla kullanılmıştır. TDK Türkçe Sözlük'ün ilk baskısında tıpla ilgili anlamlar da yer almıştır. Sözcüklerin bugünkü çağrışım alanı genel olarak “hastalıktan korunma, direnç”tir. İlk türetildiği yıllardaki “ayrı tutulma, kendisine uygulanmama” anlamından “hastalıktan muaf” anlamına, bu anlamdan da “hastalıktan korunma, hastalığa direnç gösterme” anlamına doğru bir geçiş olduğu söylenebilir.

Zeynep Korkmaz, Muharrem Ergin gibi araştırmacıların gramerlerinde hem isimden isim yapan ekler içinde hem de fiilden isim yapan ekler içinde *-k/-Ik/-Uk* eklerine yer verilmesi, *bağışık* sözcüğündeki ekin hangisi olduğu yönünde bir tereddüt oluşturmaktadır. Ancak ilgili bölümlerde sıralanan gerekçeler, sözcükte ekin fiilden isim yapan *-k/-Ik/-Uk* eki olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle *bağışık* sözcüğü, morfolojik bakımdan “dil bilgisi dışı” bir görüntü arz etmektedir.

Kaynakça

- Ahmet Cevat (1933). *Türkçede Kelime Teşkili*. Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası.
- Akalın, Ş. H. (2014). Türkçede Söz Yapımı Yolları ve Sözlükselleşme. *XI. Milli Türkoloji Kongresi 11-13 Kasım 2014*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi.
- Aksan, D. (1976). *Tartışılan Sözcükler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1935). *Karşılıklar Kılavuzu Üzerine Öz Türkçe Dersleri*. Gaziantep: Halk Partisi Basımevi.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Balyemez, S. (2019). *1933 Yılı Dil Anketi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- Develi, H. (2020). Dilimize Bulaşanlar. *Türk Dili, CXVIII(821)*, 4-9.
- Dil Heyeti (1929). *Türkçede Kelime Teşkiline Yarıyan Lahikalar*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basın Yayın.
- Gülensoy, T. (2018). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Maarif Vekaleti (1941). *Türkçe Terimler Cep Kılavuzu*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Macit, M. (2017). *Nedim Divanı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Nişanyan, S. (2018). *Nişanyan Sözlük. Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. İstanbul: Liberplus Yayınları.

- Raif Necdet (1927). *Resimli Türkçe Kâmûs*. İstanbul: Maarif Kütüphanesi.
- Sarı, İ. (2015). *Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şemsettin Sami (1899). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- TDTC (1934). *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karışıkları Tarama Dergisi*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- TDK (1935a). *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- TDK (1935b). *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- TDK (1939). *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- TDK (1945). *Türkçe Sözlük*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK (1988). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK (1993). *Derleme Sözlüğü II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tietze, A. (2016). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati 1. Cilt (A-B)*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Timurtaş, F. K. (1972). *Yunus Emre Dîvanı*. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.
- Toparlı, R. vd. (2004). *Raif Necdet Kestelli Resimli Türkçe Kamus*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yavuzarslan, P. (2019). *Şemseddin Sami Kamus-ı Türkî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, N. (2006). *Rıdvâniyye*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

